

انعکاس و مقایسه مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای سیره‌ها و رساله‌های تاریخی – اسماعیلی دوران فاطمیان *

فرهاد پروانه^۱، مجتبی گراوند^۲، داریوش نظری^۳، سید علاء الدین شاهرخی^۴

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/SKH.2021.5169](https://doi.org/10.22034/SKH.2021.5169)

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۱۷، تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۱۸

نوع مقاله: ترویجی

چکیده

فاطمیان، از دولت‌های بزرگ شیعی است که در اواخر قرن سوم هجری در شمال آفریقا شکل گرفت، این دولت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی، تعالیم شیعی، آشکار کردن مظاهر و مؤلفه‌های هویت شیعه در مغرب و مصر، نقش غیرقابل انکاری ایفا کرد. یکی از راه‌های پی‌بردن به میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی این دولت، بررسی محتوایی منابع اصلی تاریخی است که در آن زمان به نگارش درآمده است. در میان منابع تاریخی اسماعیلی فاطمیان، سیره‌ها و رساله‌ها دارای اهمیت زیادی است و از منابع اصلی به شمار می‌روند. مسئله اصلی پژوهش پاسخ به این سؤال بوده است: در محتوای سیره‌ها و رساله‌های نگاشته شده در دولت فاطمیان به چه میزان مؤلفه‌های هویت شیعه انعکاس داشته است؟ پژوهش حاضر با هدف توصیف انعکاس مؤلفه‌ها و نمادهای مرتبط با هویت شیعی در محتوای سیره‌ها و رساله‌های دوران فاطمیان انجام شده است. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل محتوا، (سه سیره و دو رساله)، مورد تجزیه و

* این مقاله مستخرج از رساله دکترا با عنوان «بررسی و مقایسه مؤلفه‌های هویت شیعه در منابع تاریخی دوران آل بویه و فاطمیان مصر، می‌باشد.

۱. دانشجوی دکترای تاریخ اسلام دانشگاه لرستان (نویسنده مسؤول): Farhad.parvaneh@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان: Garavand.m@lu.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان: nazari.d@lu.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان: shahrokhi.a@lu.ac.ir

تحلیل قرار گرفته است. بر اساس یافته پژوهش، مؤلفه‌های هویت شیعی فاطمیان در محتوای همه سیره‌ها و رساله‌های بررسی شده بطور یکسان و به میزان زیادی مورد توجه و تکرار قرار نگرفته‌اند و فقط در برخی از این کتب مانند؛ مجموع رسایل کرمانی و سیره ابن جوزی، این مؤلفه‌ها انعکاس بیشتری داشته‌اند. بیشترین میزان تکرار و بازتاب، مربوط به مؤلفه‌های مانند: امام‌علی(ع)، امام‌حسن(ع)، امام‌حسین(ع)، فاطمه‌الزهررا(س)، اهل بیت(ع) و کمترین میزان تکرار و انعکاس به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی و ...، معطوف بوده است.

واژگان کلیدی

فاطمیان؛ هویت شیعه؛ سیره‌ها؛ رساله‌ها؛ مؤلفه‌های هویت.

مقدمه

هویت شیعی، دارای مؤلفه‌ها و نمادهای بسیار مهم و تاثیرگذار است، به منظور بررسی هویت شیعی در یک حکومت یا یک دوره خاص باید مهمترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی هویت شیعی که اکثر اندیشمندان و محققان بر روی آنها اتفاق نظر دارند، را مورد بررسی قرار داد. یکی از اصلی‌ترین ابزار و شواهدی که می‌توان به صورت مستند به این مهم دست پیدا کرد بررسی محتوا و متن کتب و منابع تاریخی، در هر دوره می‌باشد که بررسی آنها، نشان می‌دهد که در هر دوره خاص به چه میزان به مؤلفه‌ها و مفاهیم هویت شیعی، تأکید، توجه و پرداخته شده است. در میان این کتب و منابع، سیره‌ها و رساله‌ها، نیز از اهمیت خاصی برخوردارند. از دولت‌های شیعه مذهب بزرگی که در اواخر قرن سوم هجری در شمال آفریقا شکل گرفت، می‌توان به دولت فاطمیان اشاره کرد. مورخان و صاحب‌نظران عصر فاطمی در بینش خاص خود و اولویت‌های نظامشان به مباحث دینی، فلسفی و کلامی علاقمند بودند و به همین دلیل متون به جای مانده از آنان بیشتر پیرامون مباحث عقیدتی، کلامی و فقهی مذهب اسماعیلی بوده و خالی از اخبار و اطلاعات تاریخی نیز نبوده است. سیره‌ها و رساله‌های متعددی که در این دوران، توسط داعیان، شخصیت‌های مهم و صاحب نفوذ در دربار خلفای فاطمی نگاشته شده‌اند از این دست متون هستند که بررسی محتوای این منابع بر ضرورت و اهمیت پژوهش می‌افزاید.

«فاطمیان فرقه‌ای از شیعیان اسماعیلی که بعد از امام جعفر صادق (ع) به امامت فرزندش اسماعیل معتقدند، که توانستند با فعالیت‌های مستمر حکومت شیعی را تشکیل دهند که از سال ۵۶۷ تا ۳۹۷ ه.ق، ابتدا در آفریقای شمالی و سپس در مصر حکم راندند. نام این سلسله بدین مناسبت است که خلفای فاطمی مدعی بودند که از نسل علی (ع) و فاطمه (س) می‌باشند. بر طبق روایات، مؤسس این سلسله عبیدالله مهدی پسر حسین بن احمد بن عبدالله بن محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق بوده است، اما دشمنان فاطمیان منکر انتساب آنان به حضرت علی (ع) و فاطمه (س) بوده‌اند. برخی مورخان عبیدالله را از انساب عبدالله بن میمون قداح شمرده‌اند و حتی برخی او را فرزند یهودی گفته‌اند.» (دفتری، ۱۳۸۶: ۱۱۱)

پژوهش حاضر، تنها به بررسی انعکاس مؤلفه‌های هویت شیعی دولت فاطمیان در محتوای سیره‌ها و رساله‌ها می‌پردازد. تا مشخص گردد که مفاهیم و مؤلفه‌های هویت شیعی این دولت در این آثار، به چه میزان انعکاس داشته‌اند.

این پژوهش براین فرض استوارگشت که در محتوای سیره‌ها و رساله‌های دوران فاطمیان (به دلیل حجم کتاب، زمان تألیف، شغل مؤلف و سیاست‌های خلفای فاطمی)، مؤلفه‌های هویت شیعی بطور یکسان و به میزان زیادی انعکاس نداشته‌اند.

هدف اصلی این پژوهش بررسی و مشخص کردن میزان انعکاس و بازتاب مؤلفه‌های هویت شیعه فاطمیان (مغرب و مصر) در محتوای سیره‌ها و رساله‌های آن دوران می‌باشد. تا مشخص گردد که نویسندگان این سیره‌ها که خود از داعیان اسماعیلی و صاحب‌منصبان دربار خلفای فاطمی هستند به چه میزان این مفاهیم و مؤلفه‌ها را در محتوای رساله‌ها و سیره‌های خود بازتاب داده‌اند.

در مورد سابقه پژوهش باید عنوان نمود که پژوهش‌های انجام یافته‌ای که می‌توانند با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشند، عبارت‌اند از: محمد برزو در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «مآخذشناسی منابع تاریخنگاری دولت فاطمیان مصر» به معرفی اجمالی سیره‌ها و رساله‌های معروف دوران فاطمیان نیز پرداخته است. محمدعلی چلونگر در مقاله «درآمدی بر تاریخنگاری فاطمیان» اشاراتی نیز به سیره‌الحاج محمدیمانی و رساله استتارالامام احمدنیشابوری داشته است. مقاله «سفرنامه‌ای به نام سیره‌المؤید فی الدین» نوشته کریم جعفری، در پی بررسی اجمالی زندگی المؤید و چگونگی نگارش سیره‌المؤیدیه و محتوای آن برآمده است. عبدالله ناصری طاهری در مقاله «دولت فاطمی و اندیشه مدنی با تکیه بر میراث مکتوب

اسماعیلی» به بررسی و نقش حمیدالدین کرمانی، المؤید فی الدین شیرازی و سیره‌ها و رساله‌های معروفشان در جذب و گسترش اندیشه اسماعیلی پرداخته‌است. فاطمه دهباشی در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «نقش المؤید فی الدین شیرازی در تحولات سیاسی عصر فاطمیان» در باب اقدامات سیاسی این داعی اسماعیلی، اطلاعاتی به خوانندگان می‌دهد. مقاله «نقدی بر نظریه پردازان مذهب باطنیه (حمیدالدین کرمانی)» نوشته سیدجعفر سجادی، نقش داعیان اسماعیلی از جمله کرمانی به عنوان نظریه‌پردازان مذهب باطنیه، را مورد بررسی قرار داده‌است.

اما هیچ‌کدام از پژوهش‌های فوق، میزان توجه و تکرار مؤلفه‌های هویت شیعه فاطمیان را بصورت اختصاصی در محتوای سیره‌ها و رساله‌های آن دوران مورد بررسی قرار نداده‌اند، همچنین باید خاطر نشان کرد که تمامی پژوهش‌های بررسی شده بصورت کیفی انجام گرفته‌اند، درحالی‌که پژوهش پیش‌رو بصورت کمی (آماري) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده‌است و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته‌است که در نوع خود دارای نوآوری است و بنظر می‌رسد که می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی در آینده باشد.

هویت: هویت عامل شناسایی خود از خود و من از خود و نیز عامل شناسایی جامعه از خود و جامعه از من است. از همین رو، در پرتو هویت نوع اول، شرط لازم برای وارد شدن به عرصه تعامل در جهان محقق می‌شود و در سایه هویت نوع دوم، روابط اجتماعی شکل می‌گیرد. (خدایار و فتحی، ۱۳۸۷: ۳۳). از دیدگاه شیخاوندی هویت در حقیقت مجموعه‌ای از علایم آثار مادی، زیستی، جامعه‌ای، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه و اهلیتی از اهلیت دیگر می‌شود. (شیخاوندی، ۱۳۶۹: ۶). هویت مجموعه‌ای از مرجع‌های مادی و جسمی، مراجع تاریخی، روانی - فرهنگی و روانی - جامعه‌ای است. این ابعاد به صورت خلاصه عبارتند از: بستگی جغرافیایی، بستگی نژادی، قومی و طایفه‌ای، بستگی‌های فرهنگی و زبانی، بستگی‌های فکری، دینی، مذهبی، اخلاقی و اجتماعی. (تقی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۳)

هویت شیعه: شیعه در لغت به معنای: کسانی که بر امر واحدی اجتماع نموده‌اند، گروه، یاران و پیروان شخصی و در یک کاربرد اصطلاحی بر یاران و حامیان علی علیه‌السلام اطلاق می‌گردد. (ابن منظور، ۱۹۹۶: ۱۸۸/۸) شیعه کسانی هستند که به طور خاص، امام علی را پیروی می‌کنند و قایل به امامت و خلافت ایشان، هم از لحاظ نص و هم از حیث وصیت، چه به صورت آشکار و چه به صورت مخفی و پنهان هستند. (شهرستانی، ۱۴۱۵ق: ۱۱۸/۱)

در پژوهش پیش‌رو، تمامی مفاهیم، ارزشها، باورها و مؤلفه‌های که بار معنایی در هویت شیعه را به ذهن متبادر می‌سازند و اکثر اندیشمندان بر روی آنها اتفاق نظر دارند، به عنوان هویت شیعه در نظر گرفته شده‌است.

مؤلفه‌های هویت شیعه، نمادها و مشتقات آن

به‌طور کلی مهمترین مؤلفه‌های هویت شیعه و نمادهای آن، که بیشتر اندیشمندان و محققان^۱ روی آن اتفاق نظر دارند عبارتند از: (جدول ۱)

شاخص های اصلی	مهمترین مؤلفه ها
شاخص اول: اصول و مفاهیم بنیادی و اصلی شیعه	امامت
	ولایت
	مهدویت
	وصایت
	رجعت
	غیبت
	امربه معروف و نهی از منکر
	عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات -
	امام علی(ع)
شاخص دوم: امامان شیعه	امام حسن(ع)
	امام حسین(ع)
	امام سجاد(ع) و امام باقر(ع)
	امام صادق(ع) و موسی کاظم(ع)
	امام رضا(ع)
	امام علی نقی(ع) و هادی نقی(ع) و امام حسن عسکری(ع)
	امام مهدی(عج)
	محرم
شاخص سوم: مظاهر، مناسک، مناسبت های شیعه	تاسوعا و عاشورا
	اربعین
	غدیر خم
	عید قربان

۱ گودرزی - مجتهد زاده - حاجیانی - رزازی فر - عبادیان - فکوهی - علیخانی - رجایی - دوران - میرباقری - شیخاوندی - زمانی - معینی علمداری و

نیمه شعبان	
ولادت ائمه	
شهادت و رحلت ائمه(ع)	
مقبره و بارگاه های امامان شیعه	شاخص چهارم: اماکن شیعه
مدارس شیعی	
کتابخانه ها و کتاب های مهم شیعی	
مساجد شیعی	
امام زاده ها	
شهرهای شیعی	
محله های شیعه نشین	
فاطمه الزهرا(س)	
آل عبا	شاخص پنجم: مفاخر، شخصیت ها، گروه های شیعه
نواب اربعه	
سادات علوی	
اهل بیت	
شیعیان نخستین	
شاعران شیعی	
دانشمندان شیعی	
محدثان شیعی	
رجال شیعی	
نقبای شیعی	
وکلائی شیعی	
قیام های شیعی	
فرق شیعی	
سکه های شیعه	شاخص ششم: دیگر نمادها و مظاهر مشهور شیعه
اذان شیعه	
پرچم شیعیان	
شعائر شیعیان	
احادیث شیعیان	
مکاتب شیعی	
تسبیح و مهر شیعه	
کتاب اربعه	
نهج البلاغه	
صحیفه سجادیه	
وقف، نذور شیعه	

منابع مورد مطالعه (سیره‌ها و رساله‌ها)

سیره ابن جوزی: ابی علی منصور العزیزی الجوزری نویسنده رساله کوچکی است به نام استاد جوزی (۳۶۲ ق.م) از غلامان و معتمدان چهار خلیفه نخستین فاطمی، که در این سرگذشت‌نامه از احوالات امام معز مخصوصاً مباحث قبل از فتح او در مصر بحث شده است و اوضاع آن زمان را تا حدی روشن می‌سازد. بنا به نظر عبدالرحمن سیف‌آزاد این کتاب مهمترین تألیف در علم سیره‌نگاری است که فاطمیان پدید آوردند. (سیف‌آزاد، ۱۳۶۸: ۹۰) این کتاب به طور عمده حاوی نامه‌های خلفای فاطمی خطاب به جوزی است. نامه‌های که به منزله سندهای سیاسی یا اداری به شمار می‌آید. همچنین در این کتاب خدمات ادبی، اجتماعی، و تاریخی دوره فاطمیان درج گردیده است. این کتاب در دوره عزیز تألیف شده و روایات تاریخی مهمی پیرامون تاریخ سیاسی، تشکیلات و نظام اداری و تاریخ اجتماعی دوره معز و عزیز دارد، در این تألیف با مسائل پشت پرده در حوزه‌های داخلی فاطمی از دوره منصور، معز و عزیز آشنا می‌شویم. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۲۸)

سیره الحاجب یمانی: محمد بن محمد الیمانی (۳۵۰ ه.ق) که از خادمان فاطمیان بوده در ایام خلافت معز و بعد از سال ۳۴۱ ق از زبان حاجب و برادر رضاعی عبیدالله مهدی، جعفر بن علی کتابی نوشت به نام سیره جعفرالحاجب. در این کتاب شرح زندگی عبیدالله در سلیمه و سفر او از سلیمه به سجلماسه و اقامت در آنجا و سپس ورود به قیروان و اعلام خلافت آمده است. اهمیت این کتاب در این است که جعفر بن علی در سفر عبیدالله به مغرب همراه و ملازم او بوده و هرچه را بیان کرده خود شاهد بوده است. (یمانی، ۱۹۳۶ م: ۲۲) این رساله‌ای مختصر با وجود اطلاعات مهمی که از قیام فاطمیان در مغرب ارائه می‌کند و برخی از حوادث تاریخی تاریک را برای ما روشن می‌سازد. با قصص و اساطیر درآمیخته و صورت داستان به خود گرفته و شبیه قصص و مناقب‌نامه‌هایی شده که توسط پیروان متعصب و شیفته نوشته شده است. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۳۲)

سیره المؤیدیه (مؤید فی الدین شیرازی): کتاب حاضر بین اسماعیلیان به سیره مؤیدیه یا سیره آقایمان مؤید فی الدین مشهور است که داعی‌الدعاه مؤید فی الدین هبه‌الله بن موسی بن داود شیرازی (۴۷۰ ه.ق) در مورد خودش نگاشته است. المؤید در سال ۴۵۰ ه.ق از طرف المستنصر به مقام داعی‌الدعاه فاطمیان رسید. (المؤید، ۱۹۴۹ م: ۱۸۳) علاوه بر آن ریاست مجالس الحکمه را نیز بر عهده گرفت. وی مدت سی سال در مصر اقامت داشت. توانست عمادالدین ابوکالیجار دیلمی امیر فارس (حکومت ۴۱۵-۴۴۰ ق) را تحت تأثیر قرار دهد. ناصر خسرو قبادیانی شاعر و فیلسوف مشهور را به آیین اسماعیلی درآورد. آثار و اندیشه و دعوت همین داعی تا این روزگار در میان

اسماعیلیان طیبی گجرات و یمن برخاست. (همان، ۱۸) وی علاوه بر آنکه از بزرگان دولت بویه محسوب می‌شد، تلاش‌های زیادی نیز در راه تبلیغ کیش اسماعیلی کرد که اوج آن در سال ۴۵۰ ق بر منابر بغداد بود. سیره المؤید کتابی ارزشمند از حیات سیاسی و اجتماعی وی در فارس و عراق و مصر در فاصله سال‌های بین ۴۵۰-۴۲۹ ه.ق است. این کتاب به عنوان سندی است در مورد نامه‌های که بین المؤید و امرای عرب برای پیوستن به انقلاب بساسیری مبادله شده، همچنین ارتباط با وزرای مصر به خوبی در این کتاب شرح داده شده است. (همان، ۸۷) المؤید درسیره‌اش با امانت‌داری کامل سیمای واقعی مصر در نیمه اول سده پنجم را به تصویر می‌کشد. کتاب علاوه بر جنبه مذهبی و توضیح عقاید اسماعیلی، از لحاظ تاریخی دارای اهمیت خاصی است، زیرا نویسنده خواسته یا ناخواسته به مهمترین تحولات ربع دوم سده پنجم هجری اشاره کرده است. (جعفری، ۱۳۸۴: ۲۳) مطالب این کتاب راجع به سوانح عمری خود مؤلف است و می‌توان گفت که در این علم، اولین نویسنده‌ای است که شرح حالات خود را منظم به حوادث تاریخی آن زمان نموده است. (سیف‌آزاد، ۱۳۶۸: ۴۶) کتاب مربوط به وقایعی است که در مدت ۲۱ سال یعنی از سال ۴۵۰ تا ۴۲۹ ه.ق اتفاق افتاده است. ضمناً وقایع مهم تاریخی را مورد بحث قرار داده و امور سیاسی، اجتماعی و تحولات اخلاقی، اقتصادی مردم فارس و عراق را نیز شرح داده است. همچنین نقش اساسی این داعی را به عنوان واسطه میان فاطمیان و ارسلان بساسیری، سردار ترکی که مدتی کوتاه دعوت فاطمیان را برابر سلاجقه رهبری می‌کرد، آشکار ساخته است. (سجستانی، ۱۹۹۶ م: ۴۵) آثار دیگر وی المجالس و دیوان اشعار می‌باشد. در ماه شوال سال ۴۷۰ ه.ق وفات یافت و در دارالعلم پس از آنکه المستنصر بالله بر او نماز خواند مدفون گشت. (المؤید، ۱۹۴۹ م: ۱۶)

رسالة استتار الامام: احمد بن ابراهیم نیشابوری در دوران خلافت العزیز بالله و الحاکم می‌زیسته است که مهمترین کتاب وی به نام رساله «استتار الامام علیه السلام و تفرق الدعاه فی الجزایر لطلبه»، به دعوت اسماعیلیان در دوران ستر و استقرار ائمه اسماعیلی در سلمیه و سفر عبیدالله از سلمیه و حوادث بین راه وی در سفر به مغرب و ورود و استقرار عبیدالله در سجلماسه پرداخته است. مطالب ارزشمندی که در این رساله در مورد داعیان و شیوه عملکرد آنان در دوران ستر آمده، در منابع دیگر دیده نمی‌شود. نام هفت نفر از داعیان پیش از عبیدالله در این رساله آمده که در هیچ منبع اسماعیلی دیگری ذکر نشده است. از دیگر نکات ارزشمند این کتاب مطالبی است که در مورد شیوه کارداعیان (مثل زیستن در کسوت تجار برای تبلیغ) آمده است. مهمترین

قسمت این رساله، مربوط به برخوردهای عیبدالله مهدی با قرامطه شام به رهبری زکریه است، که منجر به فرار عیبدالله از شام به مغرب شد، اطلاعات مربوط به برخوردهای قرامطه با عیبدالله را که نیشابوری ذکر می‌کند در افتتاح الدعوه قاضی نعمان نمی‌یابیم. از این رساله مورخان بعدی مانند مقربزی بهره برده‌اند. نویسندگان در این رساله هیچ اشاره‌ای به منبع اخبار خود نکرده است. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۲۹)

مجموعه رسائل حمیدالدین کرمانی: وی در عصر الحاکم بأمرالله ملقب به حجه‌العراقین شده است. محققان مذهب اسماعیلی او را شیخ‌فلاسفه اسماعیلیان محسوب داشته‌اند. در مجموعه رسائل کرمانی که به اهتمام مصطفی‌غالب در سال ۱۹۸۳م در لبنان به چاپ رسیده، تحلیل فکری خاصی از کرمانی شده است، از متن رسائل مزبور چنان مستفاد می‌شود که کرمانی یکی از اعلام قوی و بزرگ آن مذهب بوده است، کرمانی موظف بود که دین اسماعیلیان را از بدعت‌ها پاک و مهذب گرداند. از مفاد رسائل او چنان برمی‌آید که در متن مذهب اسماعیلی در روزگار الحاکم، اختلافات و اهواء و آراء فزون شده بود و چنانکه از مفاد رساله می‌بایسم البشارات بالامام الحاکم دانسته می‌شود این رساله صرفاً درباره اثبات امامت حاکم وقت فاطمی است. رساله المصابیح هم درباره اثبات امامت الحاکم است. یکی از رسائل وی در رد علی هارونی است که کرمانی نظر هارونی که گویا زیدی مذهب بوده است مردود می‌داند و ثابت می‌کند که الحاکم دارای ولایت مطلقه و مقام امامت است.

مجموع رسائل کرمانی شامل سیزده رساله کوتاه است: الرساله الدریه فی معنی التوحید - رساله النظم فی مقابله العوالم بعضها بعضا - الرساله الرضیه فی الجواب علی من یقول بقدم الجوهر و حدوث الصوره - الرساله المضيئه فی الامر و الامر و المامور - الرساله اللازم فی صوم شهر رمضان و حینه - رساله الروضه فی الازل و الأزل و الازلیه - الرساله الزاهره فی جواب مسائل - الرساله الحاویه فی اللیل و النهار - رساله می‌بایسم البشارات بالامام الحاکم بأمرالله - الرساله الواعظه فی الرد علی الاخرم الفرغانی - الرساله الکافیه فی الرد علی الهارونی الحسنی الزیدی - الرساله فی الرد علی من ینکر العالم الروحانی - رساله خزائن الادله.

روش‌شناسی تحقیق

موضوع بررسی مؤلفه‌های هویت شیعی در محتوای سیره‌ها و رساله‌ها، پژوهشگر را در برابر مجموعه‌ای گسترده، از تعداد زیاد صفحات منابع موردنظر و تکرار مؤلفه‌های مربوط به هویت

شیعی در محتوای این آثار قرار می‌دهد، این امر روشی را طلب می‌کند که از طریق آن بتوان، مؤلفه‌های هویت شیعی را از میان محتوای آثار منتخب بازشناسی کرد؛ از این رو، به نظر می‌رسد بهترین روش، روش «تحلیل محتوا» است. در پژوهش حاضر و به اقتضای مطلب سعی شده است که بیشتر از روش «تحلیل محتوای کمی» جهت استخراج داده‌ها و شمارش مؤلفه‌ها و به منظور تحلیل، ارزیابی و تفسیر داده‌های مورد نظر از روش «تحلیل محتوای مضمونی» یا «کیفی موريس دوورژه» استفاده شود. «تحلیل محتوا» فرآیند نظام‌مند، شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس روش‌های پژوهش کمی و کیفی است. (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۵) در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود؛ از این رو، این روش را می‌توان، روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا، روشی مناسب، برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام است. کاربردهای مهم تحلیل محتوا عبارتند از: الف: توصیف ویژگی‌های یک پیام؛ ب: استنباط درباره فرستندگان پیام و دلایل یا پیش‌آیندهای پیام است. (سرمد، ۱۳۸۶: ۶۵). تحلیل محتوا، دارای دو رویکرد کمی و کیفی است؛ «در رویکرد کمی با استفاده از محاسبه فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده شده، موضوع مربوط را مورد تحلیل قرار می‌دهیم.» و «رویکرد کیفی، روشی است که بر یک دیدگاه تفسیرگرایانه و توجه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است» (همان: ۶۶).

جامعه آماری پژوهش حاضر را تمامی سیره‌ها و رساله‌های نگاشته شده در دوران فاطمیان (مغرب و مصر) تشکیل می‌دهد. از حجم کلی جامعه مورد مطالعه، سه سیره و دو رساله (سیره ابن جوز - سیره الحاج محمد یمانی، سیره المؤیدیه (مؤالدين شیرازی) و رساله استار الامام، احمد نیشابوری - مجموعه رسائل حمیدالدین کرمانی) به عنوان نمونه و به صورت هدفمند انتخاب شد؛ زیرا آثار منتخب از مهمترین تألیفات دوران فاطمیان هستند و همچنین نویسندگان این آثار از مقربان و صاحب‌منصبان (داعی‌الدعاه) دربار خلفای فاطمی هستند. از نظر نحوه گردآوری داده‌ها (یا طرح تحقیق)، تحقیق توصیفی (یا غیرآزمایشی) و پیمایشی است.

روش گردآوری داده‌ها، از متن جامعه نمونه، به این صورت بود که محقق، با استقرای تمام؛ آن دسته از عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهایی مربوط به مؤلفه‌های هویت شیعی، را انتخاب؛ آن گاه فراوانی پیام‌ها، شمارش شدند. برای کنترل صحت داده‌ها در جامعه آماری مورد

بررسی، ابتدا دوبار شمارش شد و در مواردی که پس از دوبار شمارش، باز هم اختلافی مشاهده شد، شمارش بار سوم ملاک قرار گرفت. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا جدول‌های مربوط به آثار مورد نظر تکمیل شد، آن‌گاه، همه مؤلفه‌ها در هر پنج اثر و همچنین یک مؤلفه در تمامی پنج اثر شمارش شدند. در مرحله بعد، نتایج جدولها (شاخص‌ها و کتاب‌ها) با یکدیگر مقایسه شد در نهایت، پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها سعی شد؛ داده‌های بدست آمده بصورت کیفی مورد تحلیل قرار گیرند.

یافته‌های پژوهش (فراوانی و درصد مؤلفه‌ها در آثار مورد نظر)

جدول شماره ۲ فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعه در محتوای سیره‌ها و رساله‌ها

جدول شماره ۲_ فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم و نمادهای هویت شیعه در محتوای رساله‌ها و سیره‌ها										
مؤلفه های هویت شیعی		سیره ابن جوزی		سیره الحاجب		سیره مؤیدالدین		رسالیل کرمانی		رساله استنار امام نیشابوری
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	درص
امامت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۳/۷۹	۰
ولایت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶	۳/۶۴	۰
مهدویت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱/۰۸	۰
وصایت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۱/۶۲	۰
رجعت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
غیبت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
امریه معروف و نهی از منکر	۲	۳/۵۰	۰	۰	۰	۳	۸/۵۷	۰	۰	۰
عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات -	۱۲	۲۱/۰۵	۲	۴۰/۰	۴	۱۱/۴۲	۱۶	۸/۶۵	۲	۱۰/۰
امام علی(ع)	۱۷	۲۹/۸۲	۳	۶۰/۰	۵	۱۴/۲۸	۵۶	۳۰/۲۷	۳	۱۵/۰
امام حسن(ع)	۲	۳/۵۰	۰	۰	۲	۵/۷۱	۱۸	۹/۷۲	۲	۱۰/۰
امام حسین(ع)	۳	۵/۲۶	۰	۰	۲	۵/۷۱	۲۱	۱۱/۳۵	۲	۱۰/۰
امام سجاد(ع) و امام باقر(ع)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱/۰۸	۱	۵/۰
امام صادق(ع)	۱	۱/۷۵	۰	۰	۳	۸/۵۷	۳	۱/۶۲	۱	۵/۰
امام موسی کاظم(ع) و امام رضا(ع)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
امام علی نقی(ع) و امام هادی نقی(ع) و امام حسن عسکری(ع)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱/۰۸	۰	۰
امام مهدی(عج)	۰	۰	۰	۰	۱	۲/۸۶	۹	۴/۸۶	۳	۱۵/۰
محرم	۰	۰	۰	۰	۲	۵/۷۱	۰	۰	۰	۰
تاسوعا و عاشورا	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
اربعین	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
غدیر خم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عید قربان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
نیمه شعبان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

شاخص اول: اصول بنیادی شیعه

شاخص دوم: امامان شیعه

شاخص سوم: مناسبت‌ها

۱۸ سخن تاریخ / سال سیزدهم، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

•	•	•	•		۱	•	•	•	•	ولادت ائمه	شخص چهارم: امامان شیعه
۱۰/۰	۲	۲/۷۰	۵		۲	•	•	۳/۵۰	۲	شهادت و رحلت ائمه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	مقبره و بارگاه های امامان شیعه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	مدارس شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	کتابخانه های شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	مساجد شیعی	
•	•	۱/۶۲	۳	۲/۸۶	۱	•	•	•	•	امام زاده ها	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	شهرهای شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	محله های شیعه نشین	
۵/۰	۱	•	•	۵/۷۱	۲	•	•	۱۹/۳۰	۱۱	فاطمه الزهرا(س)	شخص پنجم: شاعر و شخصیت های شیعه
•	•	۱/۰۸	۲	۲/۸۶	۱	•	•	•	•	آل عبا	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	نواب اربعه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	سادات علوی	
۱۵/۰	۳	۱۰/۳۷	۱۹	۵/۷۱	۲	•	•	۵/۲۶	۳	اهل بیت(ع)	
•	•	۰/۵۴	۱	۲/۸۶	۱	•	•	•	•	شیعیان نخستین	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	شاعران شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	دانشمندان شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	محدثان شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	رجال شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	نقبای شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	وکلا شیعی	
•	•	•	•	۵/۷۱	۲	•	•	•	•	قیام های شیعی	
•	•	۲/۱۶	۴	۲/۸۶	۱	•	•	۳/۵۰	۲	فرق شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	سکه های شیعه	دیگر نهاد های مشهور شیعه
•	•	۱/۰۸	۲	•	•	•	•	•	•	اذان شیعه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	پرچم شیعیان	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	شعائر شیعیان	
•	•	۲/۱۶	۴	•	•	•	•	۳/۵۰	۲	احادیث شیعیان	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	مکاتب شیعی	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	تسبیح و مهر شیعه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	کتاب اربعه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	نهج البلاغه	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	صحیفه سجاده	
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	وقف، نذور شیعه	
۱۰۰	۲۰	۱۰۰	۱۸۵	۱۰۰	۳۵	۱۰۰	۵	۱۰۰	۵۷	جمع کل فراوانی و درصد	

جدول شماره ۳ جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی سیره‌ها و رساله‌ها

مفاهیم و مقوله‌ها		در تمامی سیره‌ها و رساله‌ها	
		فراوانی	درصد
امامت	۷	۳/۳۲	
ولایت	۶	۱/۹۹	
مهدویت	۲	۰/۶۶	
وصایت	۳	۰/۹۹	
رجعت	۰	۰	
غیبت	۰	۰	
امربه معروف و نهی از منکر	۵	۱/۶۵	
عدل - تقیه - بدا - انتظار - حج - جهاد - خمس - زکات	۳۶	۱۱/۹۲	
امام علی(ع)	۸۴	۲۷/۸۱	
امام حسن(ع)	۲۴	۷/۹۵	
امام حسین(ع)	۲۸	۹/۳۷	
امام سجاد(ع) و امام باقر(ع)	۳	۰/۹۹	
امام صادق(ع)	۸	۲/۶۴	
امام موسی کاظم(ع) امام رضا(ع)	۰	۰	
امام علی نقی(ع) و هادی نقی(ع) و امام حسن عسکری(ع)	۲	۰/۶۶	
امام مهدی(ع)	۱۳	۴/۳۰	
محرم	۲	۰/۶۶	
تاسوعا و عاشورا	۰	۰	
اربعین	۰	۰	
غدیر خم	۰	۰	
عید قربان	۰	۰	
نیمه شعبان	۰	۰	
ولادت ائمه	۱	۰/۳۳	
شهادت و رحلت ائمه	۱۱	۳/۶۴	
مقبره و بارگاه‌های امامان شیعه	۰	۰	
مدارس شیعی	۰	۰	
کتابخانه‌ها و کتابهای شیعی	۰	۰	
مساجد شیعی	۰	۰	
امام زاده‌ها	۴	۱/۳۲	
شهرهای شیعی	۰	۰	
محلله‌های شیعه نشین	۰	۰	
فاطمه الزهرا(س)	۱۴	۴/۶۳	
آل عبا	۳	۰/۹۹	
نواب اربعه	۰	۰	
سادات علوی	۰	۰	

۲۰ سخن تاریخ / سال سیزدهم، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

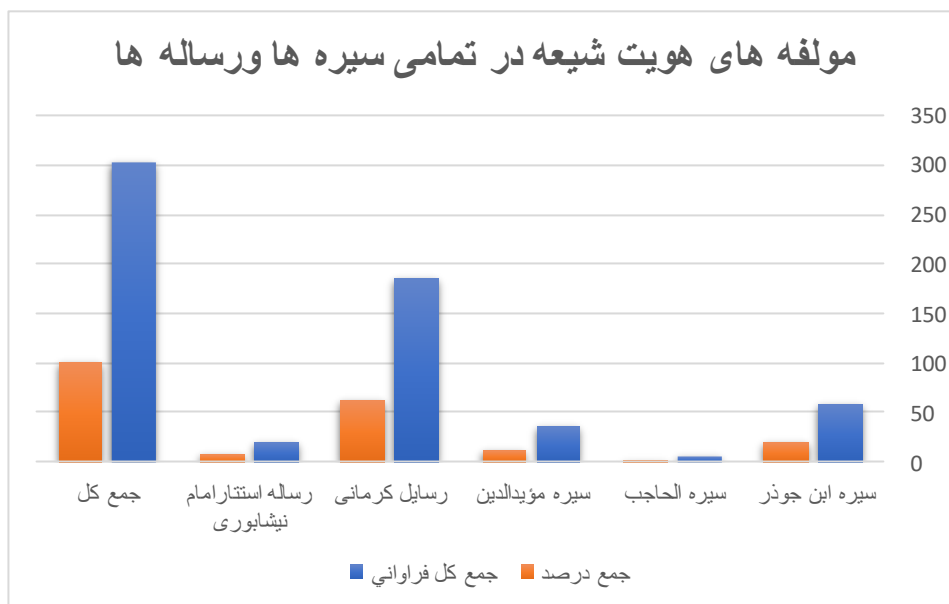
اهل بیت(ع)	۲۷	۳/۹۴
شیعیان نخستین	۲	۰/۶۶
شاعران شیعی	۰	۰
دانشمندان شیعی	۰	۰
محدثان شیعی	۰	۰
رجال شیعی	۰	۰
نقبای شیعی	۰	۰
وکلا شیعی	۰	۰
قیام های شیعی	۲	۰/۶۶
فرق شیعی	۷	۲/۳۲
سکه های شیعه	۰	۰
اذان شیعه	۳	۰/۶۶
پرچم شیعیان	۰	۰
شعائر شیعیان	۰	۰
احادیث شیعیان	۶	۱/۹۹
مکاتب شیعی	۰	۰
تسبیح و مهر شیعه	۰	۰
کتب اربعه	۰	۰
نهج البلاغه	۰	۰
صحیفه سجاده	۰	۰
وقف، نذور شیعه	۰	۰
جمع کل فراوانی	۳۰۲	

جدول شماره ۴ مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه های هویت شیعه در تمامی سیره ها و رساله ها

سیره ها	جمع کل فراوانی	جمع درصد
سیره ابن جوزی	۵۷	۱۸/۸۸
سیره الحاجب	۵	۱/۶۵
سیره مؤیدالدین	۳۵	۱۱/۵۹
رسایل کرمانی	۱۸۵	۶۱/۲۶
رساله استنار امام نیشابوری	۲۰	۶/۶۲
جمع کل	۳۰۲	۱۰۰

نمودار شماره یک (مربوط به جدول شماره چهار)-مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌های هویت شیعه در سیره‌ها و

رساله‌های عصر فاطمیان مصر

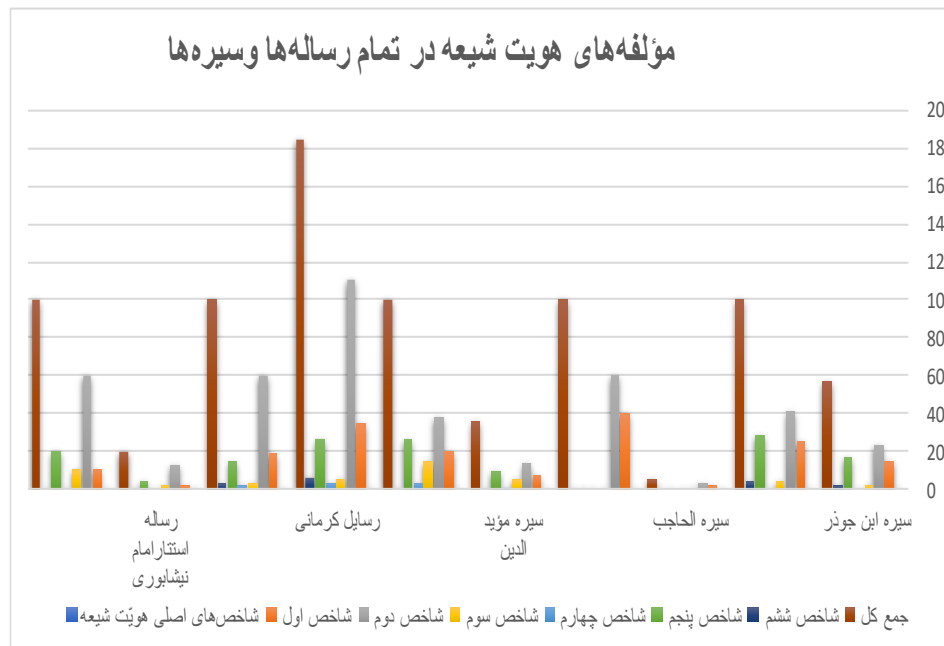

جدول شماره ۵. مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی رساله‌ها و سیره‌ها

شاخص‌های اصلی هویت شیعه	سیره ابن جوزی		سیره الحاجب		سیره مؤیدالدین		رسائل کرمانی		رساله استتار امام نیشابوری	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شاخص اول	۱۴	۲۴/۵۶	۲	۴۰/۰	۷	۲۰/۰	۳۴	۱۸/۳۸	۲	۱۰/۰
شاخص دوم	۲۳	۴۰/۳۵	۳	۶۰/۰	۱۳	۳۷/۱۴	۱۱۱	۶۰/۰	۱۲	۶۰/۰
شاخص سوم	۲	۳/۵۰	۰	۰/۰	۵	۱۴/۳۹	۵	۲/۷۰	۲	۱۰/۰
شاخص چهارم	۰	۰/۰	۰	۰/۰	۱	۲/۸۵	۳	۱/۶۲	۰	۰/۰
شاخص پنجم	۱۶	۲۸/۰۷	۰	۰/۰	۹	۲۵/۷۱	۲۶	۱۴/۰۵	۴	۲۰/۰
شاخص ششم	۲	۳/۵۰	۰	۰/۰	۰	۰/۰	۶	۳/۲۴	۰	۰/۰
جمع کل	۵۷	۱۰۰	۵	۱۰۰	۳۵	۱۰۰	۱۸۵	۱۰۰	۲۰	۱۰۰

نمودار شماره سه (مربوط به جدول شماره ۵) مقایسه میان شش شاخص اصلی مؤلفه‌های هویت شیعه در سیره‌ها و

رساله‌ها دوره فاطمیان

تجزیه و تحلیل داده‌ها

میزان توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی با توجه به جداول شماره ۳-۱ پس از بررسی محتوای سیره‌ها و رساله‌های دوران فاطمیان به شرح زیر است:

سیره ابن جوزی: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در سیره ابن جوزی، ۵۷ مورد فراوانی با ۱۸/۸۸ درصد بود به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این کتاب: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۲۳ فراوانی و ۴۰/۳۵ درصد می‌باشد. همچنین در این کتاب، شاخص پنجم (مفاخر و شخصیت‌های معروف شیعی) با ۱۶ مورد فراوانی و ۲۸/۹۷ درصد، در مرتبه دوم قرار دارد و در رتبه سوم شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۱۴ مورد فراوانی و ۲۴/۵۶ درصد بازتاب داشته است. کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعی در سیره ابن جوزی به ترتیب در شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) با ۰

مورد فراوانی و ۰ درصد و شاخص ششم (نمادها و مظاهر مهم شیعی) و شاخص سوم (مناسک شیعی) هر کدام با ۲ مورد فراوانی و ۳/۵۰ درصد، در مراتب بعدی قرار دارند. در میان مؤلفه‌های هویت شیعی در تمامی کتاب، بیشترین میزان انعکاس به ترتیب: به مؤلفه‌های امام‌علی (ع) با ۱۷ فراوانی و ۲۹/۸۲ درصد، مؤلفه فاطمه الزهرا (س) با ۱۱ مورد فراوانی و ۱۹/۳۰ درصد، انعکاس داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... بوده است.

سیره الحاجب: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در سیره الحاجب، ۵ مورد فراوانی با ۱/۶۵ درصد بود به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این اثر: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۳ فراوانی و ۶۰/۰ درصد می‌باشد. همچنین شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۲ فراوانی و ۴۰/۰ درصد، انعکاس داشته است، کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعه در چهار شاخص اصلی دیگر به مقدار صفر درصد، انعکاس داشته است. در میان مؤلفه‌های هویت شیعه در تمامی این اثر، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های امام‌علی (ع) با ۳ فراوانی و ۶۰/۰ درصد، مؤلفه خمس و زکات و ... با ۲ مورد فراوانی و ۴۰/۰ درصد، انعکاس داشته‌اند. به جزء این دو مؤلفه تمامی مؤلفه‌های دیگر هیچ‌گونه انعکاسی در کتاب مورد نظر نداشته‌اند.

سیره مؤبدیه: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعه در سیره مؤبدیه، ۳۵ مورد فراوانی با ۱۱/۵۹ درصد بود به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این اثر: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۱۳ فراوانی و ۳۷/۱۴ درصد می‌باشد. کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعی در کتاب مورد نظر به ترتیب در شاخص‌های ششم (نمادهای شیعه) با ۰ مورد فراوانی و ۰ درصد و شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) با ۱ مورد فراوانی و ۲/۸۵ درصد و شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۵ مورد فراوانی و ۱۴/۲۹ درصد، بازتاب داشته است. در میان مؤلفه‌های هویت شیعی در تمامی کتاب، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های امام‌علی (ع) با ۵ مورد فراوانی و ۱۴/۲۸ درصد، امام صادق (ع) با ۳ مورد فراوانی و ۸/۵۷ درصد، انعکاس داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجادیه، مکاتب شیعی، مهر شیعی و

... بوده است.

مجموع رسایل کرمانی: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعی در مجموع رسایل کرمانی، ۱۸۵ مورد فراوانی با ۶۱/۲۶ درصد بود به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این کتاب: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۱۱۱ فراوانی و ۶۰/۰ درصد می‌باشد. و در رتبه دوم شاخص اول (اصول و مفاهیم اصلی شیعه) با ۳۴ مورد فراوانی و ۱۸/۳۸ درصد، بازتاب داشته است، کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعی در منبع مورد نظر به ترتیب در شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) با ۳ مورد فراوانی و ۱/۶۲ درصد و شاخص سوم (مناسک شیعی) با ۵ مورد فراوانی و ۲/۷۰ درصد، بازتاب داشته است. در میان مؤلفه‌های هویت شیعی در مجموع رسایل کرمانی، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های امام علی (ع) با ۵۶ مورد فراوانی و ۳۰/۲۷ درصد، امام حسین (ع) با ۲۱ فراوانی و ۱۱/۳۵ درصد، اهل بیت (ع) با ۱۹ مورد فراوانی و ۱۰/۲۷ درصد، امام حسن (ع) با ۱۸ مورد فراوانی و ۹/۷۲ درصد، انعکاس داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، و کلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجاده، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... بوده است.

رساله استتار امام نیشابوری: جمع کل فراوانی‌ها در مؤلفه‌ها و نمادهای هویت شیعی در رساله استتار امام نیشابوری، ۲۰ مورد فراوانی با ۶/۶۲ درصد بود به این ترتیب ملاحظه می‌شود که بیشترین بازتاب و میزان توجه و تأکید در این کتاب: در شاخص دوم (امامان شیعه) با ۱۲ فراوانی و ۶۰/۰ درصد می‌باشد. کمترین میزان توجه و تأکید به مؤلفه‌های هویت شیعی در منبع مورد نظر به ترتیب در شاخص‌های اول (اصول اساسی شیعه) با ۲ مورد فراوانی و ۱۰/۰ درصد و شاخص چهارم و ششم هر کدام با صفر درصد، در ردیف بعدی قرار می‌گیرند. در میان مؤلفه‌های هویت شیعی در تمامی این منبع، بیشترین میزان تکرار و تأکید به ترتیب: به مؤلفه‌های امام علی (ع) و اهل بیت هر کدام با ۳ مورد فراوانی و ۱۵/۰ درصد، امام حسین (ع) و امام حسن (ع) هر کدام با ۲ مورد فراوانی و ۱۰/۰ درصد، انعکاس داشته‌اند. کمترین میزان تکرار و توجه به مؤلفه‌های مانند: اربعین، نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، و کلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجاده، مکاتب شیعی، مهر شیعی و ... بوده است.

تفسیر کیفی و ارزیابی داده‌ها:

تحلیل محتوای پنج سیره و رساله بررسی شده در این پژوهش، حاکی از این نتیجه است: که در محتوای سه اثر (رساله حمیدالدین کرمانی - سیره ابن‌جوذر - سیره مؤیدیه) به ترتیب بیشترین و در محتوای دو اثر (رساله استتار الامام احمد نیشابوری و سیره الحاجب محمد یمانی) به ترتیب کمترین انعکاس و توجه به مؤلفه‌های هویت شیعی، معطوف بوده‌است. دلایلی که در دو اثر ((رساله استتار الامام احمد نیشابوری و سیره الحاجب محمد یمانی)) نسبت به سه اثر دیگر، مؤلفه‌های هویت شیعی کمتر انعکاس داشته‌اند را می‌توان چنین برشمرد: حجم کوتاه و خلاصه این دو سیره و همچنین محتوای این دو اثر، که مربوط به پیدایش دعوت فاطمیان در مغرب و چگونگی روند شروع دعوت اسماعیلیان، دوران ستر و استقرار اسماعیلی در سلمیه و سفر عبیدالله از سلمیه و حوادث بین راه در سفر به مغرب و ورود و استقرار عبیدالله در سجلماسه، داعیان و شیوه عملکرد آنان، دعوت مخفی، تشکیل جلسات (مجالس الحکمه) در خفا و تقابل با اهل سنت (مالکی) که به نظر می‌رسد، لزوم سری نگه داشتن و ضرورت حفظ اسرار فعالیت‌های داعیان اسماعیلی و حفظ جان خود به عنوان نویسنده و داعی در انعکاس کمتر مؤلفه‌های مربوط به هویت شیعی که هنوز بصورت آشکار و پایدار در جامعه آن‌زمان وجود نداشته‌اند، تأثیر داشته‌است.

دلایلی که در سه اثر (رساله حمیدالدین کرمانی - سیره ابن‌جوذر - سیره مؤیدیه) نسبت به دو اثر دیگر، مؤلفه‌های هویت شیعی انعکاس بیشتری داشته‌اند را می‌توان چنین برشمرد: ارزیابی تحلیل محتوای مجموع رسایل کرمانی حاکی از این مطلب است که: علاوه بر حجم زیاد مجموع رسایل کرمانی که شامل سیزده رساله می‌شود، کرمانی خود از بزرگان اسماعیلیه شرق و یکی از پرکارترین نویسندگان و فیلسوفان اسماعیلی و از شاگردان ابویعقوب سجستانی بود که ظاهراً برای نخستین بار در دوره عزیز به مصر رفت، بیشترین فعالیت خود را در عراق به ویژه بغداد و بصره و نیز نواحی مرکزی ایران پی‌گرفت، در سال ۳۸۲ ه.ق در موصل بر منبر به نام خلیفه فاطمی «العزیز» خطبه خواند. وی مأمور بازسازی نظام دعوت در مصر شد و با نوشتن رسالات و کتبی در خصوص عقاید اسماعیلیه نیازهای اعضای سازمان را پاسخ داد. از متن مجموع رسایل کرمانی چنان مستفاد می‌شود که او یکی از اعلام قوی و بزرگ آن مذهب بوده است که عملاً و طبق درخواست ابوحاتم رازی، هنگامی که اوضاع تبلیغی دعوات اسماعیلی در عصر و زمان «الحاکم» گرفتار پریشان حالی شده بود و تعدادی از داعیان متملق، مقام امامت

«الحاکم» را در حد الوهیت بالا برده بودند، کرمانی روانه مصر شد... و موظف بود که دین اسماعیلیان را از بدعت‌ها پاک و مهذب گرداند و از تفرقه در برابر مسیحیان نیز جلوگیری کند. کرمانی ضمن دفاع از عقاید اسماعیلی می‌کوشد تا فلسفه اسماعیلی را به صورتی سازمان یافته به تصویر کشد و نظام جهان‌شناختی اسماعیلی را که از فلسفه یونان قدیم، اثر پذیرفته‌است، ترسیم کند.

سیره ابن جوذر از مهمترین سیره‌های دوران فاطمیان به شمار می‌رود زیرا حاوی نامه‌های چهار خلیفه نخست فاطمی بعد از عبیدالله مهدی (القائم - المنصور - المعز - العزیز) خطاب به جوذر از غلامان و معتمدان دربار این خلفای نخستین فاطمی بوده است. نامه‌های که به منزله سندهای سیاسی یا اداری بوده و حاوی اطلاعاتی در زمینه خدمات ادبی، اجتماعی، روایات تاریخی مهمی پیرامون اوضاع سیاسی، تشکیلات و نظام اداری، مسائل پشت پرده در حوزه‌های داخلی خلفای نخست فاطمی بعد از عبیدالله مهدی، بوده است. از طرفی این دوران که با فتح مصر و تأسیس خلافت فاطمی مصر آغاز می‌شود، تثبیت، گسترش و آزادی عمل و بیان آیین، شعائر و مؤلفه‌های شیعی اسماعیلی را نیز به همراه دارد.

از ارزیابی سیره المؤیدیه می‌توان گفت که: المؤید با تألیف آثار زیاد از جمله سیره المؤیدیه و نزدیک شدن به امام فاطمی، توانست، قدرت و قداست امام فاطمی (المستنصر) را که در چنگال وزیران یهودی و سیاست‌های مادرش گرفتار آمده بود، دوباره به وی برگرداند و فصل جدیدی از شکوه و قدرت را برای المستنصر بالله به ارمغان آورد. المؤید پس از منصوب شدن به مقام باب الابوابی در دارالحکمه به انجام فعالیت‌های فرهنگی و تألیف آثار و تربیت شاگردانی همت گماشت. آنان بعدها موفق به گسترش دعوت اسماعیلیه در شبه قاره هند و یمن شدند و زمینه را برای انسجام و پایداری حاکمیت مذهبی فاطمیان در عالم اسلامی و اقصای نقاط جهان فراهم کردند. این پایداری مرهون فعالیت‌های المؤید است که زندگی خود را وقف دعوت اسماعیلی نمود که به مقام داعی‌الدعاه نیز رسید. فعالیت‌های سیاسی المؤید در هنگام اقامت در مصر از جمله: نامه‌نگاری با بساسیری سردار شورشی مقیم بغداد و تحریک او برای حمله بغداد و دعوت از امرای حواشی عراق، ارسال کمک‌های مالی مصر توسط المؤید و حضور پر رنگ وی در میدان‌های نبرد، نشان‌دهنده نقش بارز او در آشوب بغداد است و هیچ شبهه‌ای را باقی نمی‌گذارد که از عوامل اصلی سیطره فاطمیان بر بغداد است که قدرت فاطمیان را تا مرزهای خلافت عباسی رسانید. او با زبان و قلم از هدفش دفاع کرد و توانست برخی امراء و سلاطین را به پذیرش

مذهب فاطمی ترغیب کند، او موفق شد تا نام المستنصر بالله فاطمی بر منابر بغداد با صدای بلند گفته شود. توانست شهر حلب را دوباره به زیر یوغ فاطمیان ببرد. وی نقش زیادی در ساماندهی امور دعوت و گسترش آن به یمن و هند داشته تا جایی که او را پدر روحانی دعوت یمن دانسته‌اند.

نتیجه‌گیری

مؤلفان و نویسندگان اسماعیلی، اغلب متکلمان و متألهانی بودند که به عنوان داعی (یا داعی‌الدعاه) در محیط‌های خصمانه به فعالیت اشتغال داشتند. اینان به خاطر سابقه تعلیم و تربیت خاص خود و نیز به سبب لزوم سری نگه داشتن و ضرورت حفظ اسرار فعالیت‌های خود به عنوان نویسنده و داعی، علاقه‌ای به تألیف و تدوین تواریخ سال‌نما یا هر نوع دیگری از گزارش و نقل تاریخی نداشتند، غالب این‌گونه آثار در توجیه مشروعیت خلفای فاطمی نوشته شدند که بن‌مایه‌های فقه اسماعیلی در آنان کاملاً مشهود است. در میان مؤلفان این‌گونه آثار افرادی یافت می‌شدند که هم‌هنگ با مذهب اسماعیلیه نبودند و نوشته‌های خود را بیشتر در زمینه‌های تاریخ محلی و سیره نویسی پدید آوردند. در میان متون اسماعیلی تازه کشف شده از دوران فاطمیان (مغرب و مصر) سیره‌ها و رساله‌های نگاشته شده توسط داعیان اسماعیلی از اهمیت فراوانی برخوردارند. تحلیل و بررسی محتوای این متون از منظر هویت شیعی، می‌تواند برما روشن سازند که این آثار تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت شیعی دوران فاطمیان پرداخته‌اند. در تحقیق حاضر پنج سیره و رساله مورد تحلیل محتوایی قرار گرفتند که در پی جواب به پرسشهای پژوهش نتایج زیر به دست آمد:

بیشترین میزان انعکاس و توجه در محتوای کتاب مجموعه «رسایل حمیدالدین کرمانی» و کمترین میزان انعکاس و توجه در محتوای «سیره الحاجب محمد یمانی»، معطوف بوده است. در بررسی شاخص‌های مربوط به هویت شیعه، بیشترین میزان انعکاس و تکرار در مجموع هر پنج اثر بررسی شده، به شاخص دوم (امامان شیعه) و کمترین میزان انعکاس و تکرار به شاخص‌های چهارم (اماکن شیعی) و ششم (دیگر نمادها و مظاهر شیعه)، معطوف گردیده است. از میان مؤلفه‌های هویت شیعی در مجموع هر پنج اثر تحلیل شده، بیشترین تعداد فراوانی و میزان انعکاس به مؤلفه‌های: امام علی (ع)، امام حسین (ع) و امام حسن (ع)، فاطمه الزهرا (س)، اهل بیت (ع)، امام صادق (ع) و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه‌های مانند: اربعین،

نیمه شعبان، مدارس شیعی، مساجد شیعی، نواب اربعه، شاعران شیعی، رجال شیعی، وکلای شیعی، سکه‌های شیعی، کتب اربعه، صحیفه سجاده، مکاتب شیعی، مهر شیعی و...، معطوف گردیده است. از طرفی تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌های مانند: امام علی(ع)، امام حسن(ع)، امام حسین(ع)، اهل بیت(ع)، در محتوای سیره‌ها و رساله‌های دوران فاطمیان، شاید به دلیل سیاست‌های مذهبی خلفای فاطمی بود که به خطیبان جوامع فرمان داده بودند که در خطبه‌های نماز بر پیامبر(ص)، اهل بیت(ع)، امیرالمؤمنین علی(ع)، امام حسن(ع)، امام حسین(ع) و فاطمه الزهرا(س) صلوات فرستاده شود. از طرف دیگر انعکاس کمتر مؤلفه‌های هویت شیعه در برخی از این سیره‌ها و رساله‌های مورد تحلیل به دلیل لزوم سری نگه داشتن و ضرورت حفظ اسرار فعالیت‌های خود به عنوان نویسنده و داعی، همچنین حجم و محتوای متنی این آثار است.

با توجه به یافته‌های بدست آمده و در پی پاسخ به سوال اصلی این پژوهش، می‌توان گفت که مؤلفه‌های هویت شیعی فاطمیان در محتوای همه سیره‌ها و رساله‌ها بصورت یکسان و به میزان زیادی مورد توجه و تکرار قرار نگرفته‌اند و انعکاس زیادی نداشته‌اند و فقط در برخی از این کتب مانند: مجموع رسایل کرمانی و سیره ابن جوزی دارای انعکاس بیشتری بودند. که بر این اساس فرض اصلی پژوهش نیز به تأیید می‌رسد.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها:

- ابن منظور، جمال‌الدین ابوالفضل (۱۹۹۶م)، *لسان‌العرب*، تصحیح امین محمد عبدالوهاب و محمدالصادق العبدی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- جوذری، ابی علی منصور (۱۹۵۴م)، *سیره‌الاستاد جوذری/ابن جوذری*، تحقیق: محمد کامل حسین، محمد عبدالهادی، مصر: دارالکفر العربی، مطبعه الاعتماد، بی‌تا.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۶)، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.
- دوورژه، موریس (۱۳۶۷)، *روشهای علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالار زاده امیری، چاپ سوم؛ تهران: امیر کبیر.
- سجستانی، ابویعقوب (۱۹۹۶م)، *الافتخار*، تحقیق مصطفی غالب، ناشر دارالاندلس للطباعة: النشر و التوزیع.
- سرمد، زهره و همکاران (۱۳۸۶)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چاپ چهاردهم، تهران: آگه.
- سیف آزاد، عبدالرحمن (۱۳۶۸)، *تاریخ خلفای فاطمی*، تهران، انتشارات دنیای کتاب.
- شهرستانی، ابوالفتح (۱۴۱۵ق)، *ملل و نحل*، بیروت: مؤسسه ناصرالثقافه.
- شیخاوندی، داور (۱۳۶۹)، *تکوین و تنفیذ هویت ملی*؛ چاپ دوم؛ تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- شیرازی، المؤید فی‌الدین (۱۹۴۹م)، *سیره‌المؤیدیه*، ویراسته م. کامل حسین، قاهره.
- کرمانی، حمیدالدین (۱۴۰۷ه)، *مجموعه رسایل کرمانی*، محقق: غالب مصطفی، ناشر: مجد، بیروت: لبنان.
- معروفی یحیی و محمدرضا یوسف زاده (۱۳۸۸)، *تحلیل محتوا در علوم انسانی*، چاپ اول، همدان: سپهر دانش.
- نیشابوری، احمد بن ابراهیم (۱۹۳۶م)، *رساله الاستتار الامام*، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه مصر، جلد چهارم، بخش دوم.
- الیمانی، محمد بن محمد (۱۹۳۶م)، *سیره‌الحاجب جعفر*، تصحیح و ایوانف، مجله کلیه الاداب بالجامعه المصریه، قاهره.

مقالات:

- جعفری، کریم (۱۳۸۴)، «سفرنامه‌ای به نام سیره الموید فی الدین»، مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۹۹، دی و بهمن، صص ۲۵-۲۰.
- چلونگر، محمدعلی، (۱۳۸۲)، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان»، پایگاه مجلات تخصصی نور، نشریه: آینه پژوهش، بهمن و اسفند، شماره ۸۴، صص ۲۷ تا ۳۲.
- خدایار ابراهیم و فتحی، اعظم، (۱۳۸۷)، «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: دوره متوسطه»، فصلنامه مطالعات ملی؛ ۳۵، س ۹، ش ۳، صص ۵۲-۲۷.
- سجادی، سیدجعفر (۱۳۸۴)، «نقدی بر نظریه پردازان مذهب باطنیه (حمیدالدین کرمانی)»، مجله تحقیقات اسلامی، شماره یک و دو، صص ۱۱۵-۹۵.
- ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۸۴)، «دولت فاطمی و اندیشه مدنی با تکیه بر میراث مکتوب اسماعیلی»، مجله آیین میراث، سال پنجم، شماره اول و دوم، بهار و تابستان، صص ۱۶۰-۱۵۰.

پایان نامه‌ها:

- برزو، محمد (۱۳۹۵)، «مآخذشناسی منابع تاریخ‌نگاری دولت فاطمیان مصر»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر سید ابوالفضل رضوی، تهران: دانشگاه خوارزمی.
- تقی زاده، اکبر (۱۳۸۸)، «ایران در کتاب‌های درسی دروه پهلوی اول»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران؛ دانشگاه شهید بهشتی / بنیاد ایران‌شناسی.
- دهباشی، فاطمه (۱۳۹۰)، «نقش المؤید فی الدین شیرازی در تحولات سیاسی عصر فاطمیان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر فاطمه جان‌احمدی، تهران: دانشگاه الزهراء.